

A deportálások emlékezete és a múlt feldolgozásának alakzatai a szatmári sváboknál

Tanulmányomban az 1945 januárjában végrehajtott deportálásokat, illetve az erre vonatkozó lokális emlékezést és megemlékezési alakzatokat, valamint az emlékezés regisztereit¹ vizsgálom a szatmári sváb településeken, főként a magyarországi Vállajon és Mérken. Fontos kérdésnek tartom, hogy a második világháborút követően, a németiség sorsát érintő következmények kontextusában, hogyan alakult e csoport identitása, milyen stratégiákat választottak, milyen kényszerítő erők hatottak rájuk, továbbá milyen módon dolgozták fel közösségként a deportálásokat. Úgy vélem ugyanis, hogy az 1945. január 3-án elszenvedett elhurcolás, illetve később a kitelepítés fenyegetése közvetlen módon befolyásolta identitástudatukat és etnikai szocializációs stratégiáikat. A kutatás egyik legizgalmasabb kérdése az volt számomra, hogy e települések lakói hogyan viszonyulnak ma a hetven évvel ezelőtti eseményekhez. Előzetes tudásom szerint ugyanis a sváb-német mozgalmak megindulása a rendszerváltást követően – többek közt – éppen az évente megrendezésre kerülő deportálttalálkozókhöz kapcsolódtak. Céлом volt továbbá, hogy a trianoni határ által elválasztott szatmári sváb közösségekben lezajló identitásfolyamatokat összehasonlítsam. Feltételeztem, hogy az eltérő államiság eltérő stratégiákat és gyakorlatokat eredményezett.

A kutatás során leginkább a hagyományos néprajzi módszerekre hagytam, a *terepmunkára*, ezen belül az *interjúkészítésre* vagy a *részt vevő megfigyelésre* – a deportált-megemlékezéseken. A kutatás során felhalmozott információk legnagyobb hányadát a terepen elvégzett interjúknak köszönhetem. Az interjúkészítésnek több változatát is alkalmaztam, részben szándékoltan, részben viszont a gyűjtési szituáció kényszerítő hatására, a *hétköznapi beszélgetéstől* a *félíg strukturált interjú*ig át a *mélyinterjúig*. A deportálttörténetek egyik része az egyéni életpályához, személyes tapasztalatokhoz kötődik, míg a többi a lokális történelem eseményeiről közvetít szubjektív módon. A történetek változatlansága és nagy száma nemcsak azt jelzi, hogy a deportálásokra való emlékezés mélyen beivódott a lokális társadalom mindennapjaiba, hanem – és főként – azt, hogy a deportálásról való beszéd, a deportálással kapcsolatos történetek forgalmazása, azaz a kollektív

¹ Az emlékezés során megalkotott történetek társadalmi kontextusának különböző szintjei vannak, amelyek lehetnek nyilvánosak vagy privátak, formálisak vagy informálisak, szervezettek vagy esetlegesek, archiváltak vagy használatok.

tudás átadása mint szocializációs aktus bizonyos csoporton belül általános és elfogadott volt. A deportálást érintő kérdéseim minden esetben, minden személynél azonnali emlékezési attitűdöt generáltak, mindenkinek volt/van saját vagy hallott története az elhurcolásokról. A terepmunka során már nem okozott nehézséget a deportálásról szóló beszélgetést kezdeményezni és fenntartani.

Keszeg Vilmos nyomán az emlékezést olyan narratív tevékenységnek tartom, mely „az individuális státusokat, lokális közösségek szerkezetét, a közösségek interetnikus és egyéb szociális viszonyait és kapcsolatait, átfogóan az egyénnek egy szociális térhez való viszonyulását magyarázza és legitimálja”.² A deportálás narratívájának a megismeréséhez a deportáláshoz kapcsolódó narratívumokon át vezetett a vizsgálódás útja. Ezzel a fogalmi különbségtétellel Keszeg Vilmos terminológiai megkülönböztetéséhez szeretnék társulni. „A narratívum terminussal a konkrét – egyszerű vagy komplex, rövid vagy hosszú, orális, írott vagy képi megjelenítésű – történetet, elbeszélést nevezzük meg. A narratíva ezzel szemben a konkrét történetek, elbeszélések, valamint általában az emberi létezés integráló, egy korszakban, egy kultúrában, egy mentalitásban megragadható kerete, kontextusa. Általában jelenti az elbeszélést, a narratív megjelenítést. Formái az ideológia, a történelem, a művelődés- és társadalomtörténet, kimenetel szempontjából a fejlődés- és hanyatlástörténet stb. Egy narratíva számtalan narratívumban válik explicitté.”³ A deportálás narratívájának fővázolója ma már egyszerű feladatnak tűnhet, hiszen a rendszerváltást követően rengeteg tanulmány, kiadvány, dokumentumkötet, forrásközlés, illetve film, vagy szépirodalmi feldolgozás jelent meg a magyarországi németek meghurcoltatásáról. Az ezredforduló tájékán sorra jelentek meg szatmári sváb településmonográfiák is, ezekben a deportálásokról rendszerint külön fejezetet szenteltek.⁴ Tüzetesebben megvizsgálva e deportálásnarratívumokat azonban azt láthatjuk, hogy a megemlékező társadalom számára is aktualitással, jelentéssel bíró módon fogalmazódtak. Az értelmezés és a beemelt történetek szelekciójának eredendően kényszerű szubjektivitása mellett ezekben a kötetekben a deportálás diskurzusát az önigazolás igénye is mélyen átjárja. Elsődlegesen olyan olvasóknak íródtak, akik maguk is részesei voltak az eseményeknek, vagy az emlékeztetőközösség tagjaként részletesebb tudás birtokosai, vagyis e szövegek döntően az emlékezés segítésének szándékával születtek. Ma viszont, amikor már csak néhány élő emlékezője van az eseményeknek településenként, ezen írások a múltnak egy rögzült változatát, a hagyományt hordozzák.

Az etnikus identitásfolyamatok és attitűdök bemutatásához szükségesnek tartom a szatmári svábok rövid bemutatását.

² Keszeg 2002, 8.

³ Keszeg 2011, 31.

⁴ Vállajról több monográfia is íródott (Kardos 1999; Czövek 2001), de Csanálosról (Bura 2001), Mezőfőnyről (Merli 2001), Kálmándról (Németi 2009), Kaplonyról (Tempfli 1996), Mezőpetriről (Merli 1999) is jelentek meg kötetek.

A szatmári svábok

Károlyi Sándor, nagykarolyi gróf, aki Rákóczi tábornagya, a szatmári béke kieszközlője és aláírója volt, a megfogyatkozott lakosság pótlására Bajorországból, Badenből, Hohenzollernből, legnagyobb számban pedig a württembergi Felső-Svábföldről (Oberschwaben) származó, többségükben katolikus németeket⁵ telepített. A szabadságharcot követően Károlyi Sándor grófi címet és kiterjedt Rákóczi-birtokokat kapott. A birtokok jövedelmezővé tétele azonban az említett emberhiány miatt nehézségekbe ütközött, ezért már a szabadságharcot követő évben, 1712-ben császári engedélyért folyamodott, hogy német telepeseket toborozhasson birtokaira.⁶

A császári adományoknak köszönhetően megnövekedett Károlyi-birtokokon, a telepítések eredményeként, összesen harmincegy falu vált svábbá vagy sváb többségűvé. A falvak nem tömbszerűen, hanem kisebb-nagyobb csoportokba szerveződve, a vármegye teljes területére kiterjedő hálózatot alkotva jöttek létre. A megyén belüli helyzetük alapján három nagyobb csoportot különíthetünk el, valamint olyan falvakat, melyek távolabb fekszenek a többi sváb településtől. A Nagykároly környéki,⁷ svábok által lakott települések: Nagykároly, Mezőfőny, Csanálos, Vállaj, Mérek, Kaplony, Mezőpetri, Kálmánd, Csomaköz, Szaniszló és Mezőterem. Nagykároly és Szatmárnémeti között: Nagymajtény, Gilvacs, Krasznaterebes. A Szatmárnémetitől keletre, a Bükk-hegység határán: Erdőd, Nagymadarász, Krasznabétek, Nagyszokond, Szakas, Krasznasándorfalu. Tasnád, Túrterebes, Alsóhomoród, Szinfalu, Barlafalu, Zajta, Józsefháza, Nántú, Kisdengeleg, Tasnádszántó és Királydaróc magyar és román falvak közé beékelődve fekszenek. A vármegye középső részén húzódó nyelvhatártól nyugatra eső falvak magyar, míg az attól keletre esők román környezetbe kerültek. A betelepülők között legnagyobb számban földművesek voltak, de érkeztek mesteremberek – tímárok, kádárok, asztalosok, pékek, molnárok, kovácsok – is. A majd száz évig tartó telepítések végére 18 377 római katolikus svábbal gyarapodott Szatmár vármegye lakossága.⁸

A szatmári sváb telepítés több hullámban zajlott az egész 18. század folyamán, a 19. század első harmadáig.⁹ Károlyi Sándor gróf betelepítő politikáját fia, Ferenc, és unokája, Antal is követte. Az 1712-es első hullámban Nagykároly, Csanálos,¹⁰ Csomaköz és Kaplony (mely 1714-ben már ismét lakatlan a szökések és továbbköltözések miatt) került betelepítésre. 1716-ra Csanálos maradt az egyetlen svábok által lakott település, a többiekből a telepések kihaltak, visszaszöktek, vagy Csanálosra költöztek át.¹¹ Ugyanebben az évben

⁵ A sváb megnevezés a magyarországi németekre általánosan kiterjesztett terminus, mely azonban nincs összefüggésben valódi származásukkal, így a szatmári sváboknak is csak egy része, igaz, a nagyobbik, származik tulajdonképpen sváb területről.

⁶ Vónház 1931, 23.

⁷ A kutatás ezeket a településeket érinti.

⁸ Baumgartner 2012, 20.

⁹ Vónház 1931, 176.

¹⁰ Vállaj térségében, de a határ román oldalán fekvő település.

¹¹ Vónház 1931, 171; Bura 2001, 17.

újabb telepeshullám érkezett, természetesen Csanálos volt az első állomásuk, innen indultak ki a környező falvakba. 1720 és 1724 között évente érkeztek telepesek. Vállajon 1747-ben jelennek meg az első sváb telepesek. Vállaj első sváb lakosai között a német földről újonnan érkezettek mellett éppen a Csanálosról átköltözöttök voltak a legnagyobb számban.¹² Ezt az első hullámot még számos további Csanálosról Vállajra, illetve Mékre való kirajzás követte – a 19. század elejéről is vannak adatok.

A svábok identitásáról

A svábok kibocsátóközege tehát német, de a hajdani származási hely az eltelt két évszázad folyamán idegenné vált. Amikor a svábok a badeni és württembergi területekről elindultak, a német nemzet még nem alakult ki. Betelepedésük után pedig – eltekintve az első évtizedekre jellemző visszaszökési esetektől¹³ – megszakadtak a kapcsolataik. A svábok hazaképe így nem etnikai-nemzeti, hanem politikai-nemzeti, földrajzilag meghatározott szempontok szerint alakult, melyben az „ismerősség és az otthonosság” jelenti a döntő momentumot. Hazájuknak Magyarországot tartották, de a haza térbeli kiterjedése az ország határán belül elsősorban a szűkebb falukörnyezetet is jelenti.¹⁴ A Nagyvárad környékén élő sváb emberek a politikai-földrajzi határ fölötti regiszterben alkottak, és alkotnak részben ma is kulturális csoportot. Az összetartozás és azonosságtudat termékei a különféle fesztiválok és a kizárólag sváb falvak számára megszervezett ünnepi események.

A 19. században a sváb parasztok érthetően nem az önálló nemzeti törekvéseikben, hanem a magyar államiság elfogadásában látták a jövőjüket.¹⁵ Döntéseikben meghatározó lehetett az is, hogy nem alkottak homogén nyelvi-kulturális egységet.¹⁶ Ennek következtében az etnikailag meghatározható összetartozás-tudat a szülőfalu határában a legtöbb esetben véget is ért. A szülőfalu határán túlmutató kötődések és kapcsolatok túlnyomó részben magyarok voltak.¹⁷ A Nagyvárad környéki falvakban ez a sváb nyelvhasználatának fokozatos visszaszorulását eredményezte. Értelmiségi réteg hiányában a szatmári svábok nem tudták kialakítani azokat a nyelvi és etnikus stratégiákat, amelyek segítségével ellen tudtak volna állni a természetes és irányított magyar asszimilációs folyamatoknak. Az erdélyi szászoktól eltérően a szatmári svábok semmilyen formában nem kerültek kapcsolatba az első világháborúig az irodalmi német nyelvvel, nem voltak Németországban tanuló diákjaik,¹⁸ így nem alakult ki belső, etnikus alapokon nyugvó nemzeti mozgalmuk. A magyar iskolai oktatás és a magyar nyelvű egyházi szolgálat magyar

identitásalakzatokat hozott létre. A sváb parasztokra még inkább érvényes a parasztsággal kapcsolatos azon megállapítás, hogy a vagyon növeli bennük a patriotizmus érzését. Számukra a föld iránti lojalitás egyben a nemzet iránti lojalitást is jelentette.¹⁹ Ennek jele az is, hogy nincs sajátos etnikai hazaképük, amely az ősök szülőföldje fogalmával lenne kijeölhető, mert az ősök szülőföldje Magyarországon van. És ebben a gondolatban rejlik a kitelepítésektől való félelem valódi oka, Németországnak mint otthonnak a gondolata teljesen idegen volt a szatmári svábok körében, és ezen a második világháborút megelőző törekvések sem tudtak érdemben változtatni.

A szatmári svábok a legelmagyarosodottabb²⁰ népcsoportok egyike volt a Trianon előtti Magyarországon, az asszimiláció fokát azonban még mindig nem sikerült megbízható módon megvizsgálni. Az viszont megállapítható, hogy a sváb falvak asszimilációjának mértékét több tényező befolyásolta: hogy tömbszerű vagy szigetként szétszórta volt a helyzetük, illetőleg hogy magyar vagy román nyelvű közegben feküdtek. A magyar többségű területeken a svábok elmagyarosodása, nyelvváltása már a 19. század második felében megkezdődött,²¹ míg a román többségű területeken a német nyelvhasználat egészen az 1990-es években bekövetkezett kollektív kitelepedésig fennmaradt.²² A svábok erőszakos magyarosítását valló és hirdető történészek a magyarbarátnak titulált római katolikus püspökséget, valamint a katolikus egyház által fenntartott magyar nyelvű iskolákat nevezik meg a legfőbb asszimilációs erőként.²³ Más kutatásokban a svábok asszimilációja természetes folyamatként jelent meg.²⁴

A deportálás és a kitelepítés

1945 januárjában került sor arra az erőszakos állami beavatkozásra, amely mindkét település történetében a legnagyobb hatású társadalmi és személyes traumát eredményezte. A német származású felnőtt lakosság Szovjetunióba történő deportálása²⁵ során

¹⁹ Lampland 1994, 301–302.

²⁰ Egész pontosan a Nagyvárad közvetlen közelében lévő falvak svábsága. Idetartozik Vállaj és Mérék a magyar oldalon, illetve Csanálos, Kaplony, Kálmánd, Mezőfény, Mezőpetri, Mezőterem, Szaniszló a román oldalon.

²¹ Meg kell jegyeznünk, hogy a kérdéses nagyvárad környéki tömbben sem egységes módon történt meg a nyelvváltás, ezekben a falvakban is számottevő eltérések voltak a nyelvhasználatban, voltak magyar és német érzelmű csoportok, melyek között számos konfliktus alakult ki főként az iskolai és a templomi nyelvhasználat miatt. Az viszont bizonyosan kijelenthető, hogy a deportált vállajaiak többsége anyanyelvüként használta a svábot.

²² A Szatmárnémeti vonzáskörébe tartozó településekről a svábok kollektív módon emigráltak, üres falvakat hagyva maguk után.

²³ Barabás 1989, 297; Hauler 1998.

²⁴ Gyurgyák 2001; Sárándi 2012.

²⁵ 1944. december 16-án a Szovjetunió Állami Honvédelmi Bizottságának 7161. sz. t. számú határozata a német nemzetiségűek összegyűjtéséről rendelkezett. „A Szovjetunióba történő munkára irányítás céljából mozgósítani és internálni kell Románia, Jugoszlávia, Magyarország, Bulgária és Csehszlovákia Vörös Hadsereg által felszabadított területén tartózkodó valamennyi munkaképes németet – a 17–45

¹² Külföldről huszonkét, míg Csanálosról tizenhét férfit írtak össze 1751-ben, az összes többi sváb faluból pedig összesen huszonegyet. Vonház 1931, 140.

¹³ Vonház 1931, 127.

¹⁴ Bindorffer 2001a.

¹⁵ Bindorffer 2001b.

¹⁶ Kibocsátó közege nem egy konkrét település vagy mikrorégió volt (bővebben lásd Vonház 1931).

¹⁷ Bindorffer 2001b.

¹⁸ Vö. Pozsony 2009, 92.

mindkét település óriási veszteségeket szenvedett.²⁶ Az olykor öt-hat évig tartó fogságot sokan nem élték túl. A kényszermunka során átélt megaláztatások, az embertelen körülmények, a túlélésért folytatott harc, a helytállás a lokális történelem legfontosabb elemeivé váltak. A deportálás során az akció végrehajtói itt is figyelmen kívül hagyták az etnikai identitás egyéni preferenciáit, mind a magyar, mind a német érzelműeket elszáhlították. A deportálás és annak etnikai alapja mindkét település lakosainak identitásárányomta a bélyegét.

A deportálás megemlékezési alakzatai és regiszterei

Az emlékezetkutatás a társadalmat emlékezetközösségként definiálja.²⁷ Jan Assmann szerint az emlékekre az egyén a szocializálódása során, kommunikációs folyamatokon keresztül tesz szert,²⁸ így válik a közösség tagjává. Ebben az értelemben a vállalji és mérki svábokat eredendően nem tekinthetjük emlékezetközösségnek, hiszen a félelem és féltés által generált hallgatás megakadályozta a biografikus narratívumok²⁹ generációk közötti közvetlen átadását. A rendszerváltást követően azonban azzá váltak. A deportálásokról szóló történetek a politikai rendszer felől érkező vélt és valós nyomás alól kiszabadulva szinte robbanásszerűen kerültek elő. Olyannyira, hogy az újratermelődő sváb identitás egyik alapalakzatává vált. A Vállajon 2006-ban induló megemlékezésekkel kezdődően látványosan megindult a *történelem házasítása*, a deportálási emlékművet további szobrok és emlékművek követték. A vállalji templom mellett kialakított emlékparkban ma öt emlékmű, illetve szobor áll, ezek közül négy a sváb identitásnak – betelepítési emlékmű, Láng Gyula templomépítő mellszobra, a deportált emlékmű és az „Ulmer Schachtel”³⁰ makettje –, egy pedig a trianoni határ meghúzásakor Vállaj és Mérk Magyarországon tartásában³¹ kulcsszerepet játszó Becsky Sándornak állít emléket.

A megemlékezési szertartások számának növekedésével, illetve a deportáltak számának csökkenésével a deportálásra vonatkozó tudás a *kommunikatív emlékezet*ből,

év közötti férfiakat és a 18–30 év közötti nőket. [...] A mozgósítás irányítását a Szovjetunió Belügyi Népbiztossága végezte (Berija elvtárs).” A határozat értelmében a németek internálását 1944 decemberében és 1945 januárjában le kellett bonyolítani, s „a munkahelyre érkezésnek” február 15-ig meg kellett történnie. Varga 2008, 110–111.

²⁶ A deportálásokról bővebben: Kardos 1999; Bura 2003; Reszler 2001.

²⁷ Keszeg 2007, 184.

²⁸ Assmann 1999, 35–37.

²⁹ A biografikus narratívumok olyan történetek, amelyekben az emlékezők életpályájuk bizonyos szakaszait, eseményeit – esetünkben a deportálásokat – idézik fel.

³⁰ Az ulmi dereglye vagy skatulya a dunai sváb betelepülés szimbóluma, a szatmári svábok címerébe is bekerült.

³¹ Vállaj kollektív emlékezetének fontos epizódja a „leghevesesebb falu” gondolata, mely szerint Vállaj Magyarországhoz tartozása csak a községet vezető személyek – főként Becsky Sándor jegyző – felkészültségének és ravaszságának köszönhető.

mely mindig is inkább *nemzedéki emlékezet*³² volt, mára végérvényesen áttevődött a kollektív emlékezetbe. Az emlékezetnek pedig helyszínekre van szüksége, ezt az igényt elégitik ki az emlékművek, szobrok és emléktáblák. A két sváb falu esetében pedig különösen fontosak az *emlékezetnek ezen helyei*,³³ hiszen nem az emlékezet egyszerű átköltözéséről beszélhetünk velük kapcsolatban, ezek a sváb múlt és identitás elsődleges szimbólumai. Nemcsak helyei az emlékezetnek, hanem tanúságtevői egy közösségnek, az emlékezet előállításának és megjelenítésének a *monumentumai*, hiszen immáron mindenki számára hozzáférhető nyilvános térben található, és ezeket szimbolikus jelentéstartalommal rendszeresen használják is.

A deportálásokra való emlékezésben négy különböző szintet különböztet meg: az *egyéni emlékezést*, a *generációs emlékezetet*, a *kommunikatív emlékezetet* és a *kollektív emlékezetet*. Ezek a regiszterek nemcsak az emlékezésben részt vevők száma szerint szerveződnek, hanem funkcionálisan is elkülönülnek.

Az egyéni emlékezés

Az egyéni emlékezést a kollektív emlékezet szervezésigényével szemben spontán folyamatként szokták értelmezni, amelyben az események felidézése rendszertelenül, esetlegesen történik. Kutatásom során azonban több olyan emlékezési szituációval is találkoztam, amelyben a deportáltak az emlékezést akaratlagosan, szándékosan idézték elő. Ezek az emlékezési szituációk a személyes vallásgyakorlás mintái szerint szerveződtek, és az imádságok regisztere felé hajlanak. A különböző módszerekkel sokszorosított és terjesztett lágerversek olvasását, újraolvasását az emlékezés igénye vezérelte.

A: – Mikor én ezt kaptam, akkor még éltek [a szerzők – Sz. L.]. Hazajövetelünk után vagy négy évre. Velük már nem találkoztam, a szülőktől kaptuk.

K: – Tehát ezt nem most tetszett kapni, amikor voltak a megemlékezések?

A: – Nem. Hát ezt én is továbbadtam, és így lett fénymásolva.

K: – Sokszor olvasta Anna néni a verset?

A: – Sokszor, nagyon sokszor, és mindig sírtam mellette, mert tudom, hogy hol vótunk, meg azt is tudom, hogy hogy bántak velünk.

K: – És milyen alkalmakkor olvasta?

A: – Hát, mikor éppen... Most már nem tudnám olvasni, mert nagyon rossz a szemem, most már nem látom. Ezt a verset, ha nem is az egészet, de nagyon sokat tudok kívülről.

(Szántó [Scheibli] Anna [1927–], Vállaj)

³² A nemzedéki emlékezet történetileg tapad egy csoporthoz, és hordozóival együtt elenyészik. Assmann 1999, 51.

³³ Nora 1999, 142; Assmann 1999, 40.

Generációs emlékezet, a deportáltak emlékezetközössége

Az azonban, hogy a nyilvános térben semmi nem jelent meg a málenkij robotról, nem jelentette azt, hogy társadalmi amnéziáról kellene beszelnünk, hiszen a nem nyilvános térben – a családban, a rokonsági rendszerben, a baráti körben vagy akár a szomszédságban – a deportálás narratívuma folyamatosan újratermelődött. Ennek speciális formáját jelentik a deportáltaknaplók,³⁴ valamint a deportált-folklóralkotások, főként a versek. Hazatérésüket követően a deportáltak ezeket különféle módon sokszorosították és terjesztették, fokozatosan az emlékezés eszközeivé váltak.

*Donbaszi temető*³⁵

Ha fölkel a nap a donbászi égre,
Vagy lenyugszik valahol otthoni földre
Mindig visszanéz, mindig rámosolyog
A deportált rabok elhagyott temetőjére.

Hol nemrég még tombolt a háború vihara,
S bomba szaggatta e pogány földet,
Most nyugalom, csend, békességnek helye
Ártatlan elhurcoltak gyászos temetője.

Nyugalom, csend. Csak a gondolatok beszélnek,
Melyek otthoni földről ezrével érkeznek.
Nehéz álmok, kétségbeejtő keserve
Mind ide száll, e kicsiny temetőbe.

És valahol otthon, egy árva kis otthonban,
E temetőre soha nem is gondolva,
Imát zengnek, szabadságáért esedeznek
Annak, ki rég lakója már e kicsiny temetőnek.

Utolsó sóhajom, utolsó gondolatom
Hozzátok szállt haza, hogy vigasztaljon
Itt a messze idegenben, egy hideg temetőben
Megpihent, sorvadtt testem, Istenhez tért lelkem.

Ha eljön majd otthon a halottak napja,
Gyertyák égnek és virágot visztek a sirokra,
Itt csak mezei virágok diszlenek majd fölöttem
És az orosz csillagok ragyognak fönn az égen.

S ha megkondul majd értem templomunk harangja,
És könnyek csordulnak zokogó ajkatokra,
Tekintsetek az égre, és kérjétek az Urat:
Adjon lelkemnek-testemnek örök nyugalmat.

(Donbász, Nyikitovka, 1946)

A beszélés mint cselekvés megalkotja saját társadalmi környezetét, amelyben a választott narratív stratégia által a mesélő egyén egyrésztől összhangba hozhatja saját életét a közösség többi tagjával, másrésztől az elmesélt történeten keresztül jelentéseket rendel a megélt történethez, és ezeket a jelentéseket közvetíti a környezete felé. A mesélésnek szerves része a hallgatás, egészen pontosan az elhallgatás vagy *nem-emlékezés*. Ez utóbbi terminus jobban hangsúlyozza a felejtés folyamatának aktív voltát. A felejtés, elhallgatás is kulturális viselkedés, a múltból való reprezentáció használatának szándékos mellőzését jelenti.³⁶ Minden korszak, minden társadalom rendelkezik egy repertóriummal, amely az elhallgatott történeteket tartalmazza.³⁷ Az el nem mesélt történetekkel egyrésztől közösséget vállalnak a titok ismerőivel, másrésztől kizárják vagy éppenséggel megóvják a titoktól elzárt személyeket.³⁸ A rendszerváltásig főként ez utóbbi narratív stratégia dominált a deportálásokkal kapcsolatban a szatmári sváb falvakban. Az elhallgatott történetekre jellemző, hogy egyszerre jelenik meg bennük az elhallgatásra és a kimondásra való belső és külső ösztönzés. A deportált személyek a személyesen és közösen megélt traumák feldolgozásának kényszerétől hajtva saját családi körükben, saját korosztályukon belül folyamatosan fenntartották a deportálásra való emlékezést. Ugyanakkor ezt nem terjesztették ki a fiatalabb generációkra is. Biró A. Zoltán a „beszéléstől való félelem korszakának” nevezte a kommunista időszakot.³⁹ A sokszorosán megfélemlített szatmári svábok több módszerrel is igyekeztek megvédeni az őket követő generációt. Még a családon belül sem meséltek a szovjet munkatáborokban átélt borzalmakról, a deportáltak leszármazottai egybehangozóan állították, hogy részleteket csak felnőtt korukban meséltek nekik szüleik. Egy másik alkalmazott módszer – a deportálásról egymás között svábul beszéltek – egyszerre táplálkozott a beszélők további retorzióktól való félelméből, illetve a gyerekeik iránti féltésből. A kommunista hatalom hallgatásra kényszerítő nyomása a kommunikatív emlékezetben látszólagos *társadalmi amnéziát* idézett elő. A lokális múlt társadalmi konstrukciójában

³⁶ Jakab 2012, 41.

³⁷ Keszeg 2007, 178.

³⁸ Keszeg 2007, 178.

³⁹ Biró 1998, 206.

³⁴ Vállajon Reszler Jánosné Heim Jusztina naplója ismert (Boros 2005).

³⁵ E verset/éneket a vállaji Szántó (Scheibli) Anna Csanáloson kapta, deportált társai szüleitől. Vallomása szerint összegyűlve sokszor felolvasták, ő is továbbadta másoknak.

fontosabbá vált a különböző események kiszűrése, mint azok felidézése.⁴⁰ A német-sváb identitás, a sváb nyelv, a deportálásokról, a kitelepítésekről való beszéd a *szervezett felejtés*-sel leírható rejtett tudás halmazába került.⁴¹ A kommunikatív emlékezetet a deportáltak társadalma saját maga cenzúrázta. Az amnézia látszólagossága abból adódik, hogy bár vertikálisan a generációk között nem vagy csak alig zajlott kommunikáció, horizontálisan a saját korosztályon belül viszont nagyon is.

Szántó (Scheibli) Anna (1927) vállai deportált a vele készített interjúban úgy emlékezett vissza, hogy gyerekeinek is, és unokáinak is sokat mesélt a Szovjetunióban megélt dolgokról, a deportálás körülményeiről. A fiával, Szántó Józseffel (1957) készített interjú erősen árnyalja azt a képet, amelyet édesanyja a deportálásról szóló családon belüli beszélgetésekkel kapcsolatban bemutatott. Visszaemlékezése szerint gyerekkorukban csak nagyon keveset meséltek nekik a szülők – az édesapja hadifogoly volt – a deportálásról, illetve a fogságról. A deportálással kapcsolatos visszaemlékezések részletesebbé válása szerinte csak azután következett be, miután édesanyját, jóval a rendszerváltás után, többben is megkeresték – újságírók, kutatók, egyetemisták –, és interjúkat készítettek vele. Véleményem szerint a deportálásról való beszédnek a megerősödése az állami erőszak enyhülésének és a külső érdeklődésnek az együttes következménye. A két emlékezés összevetése nem cáfolja Szántó Anna narratívumát, csupán megváltoztatja a súlypontokat, és megerősíti azt a meggyőződésemet, hogy az elhallgatás mint narratív stratégia általános jelenség volt, legalábbis a vállai és mérki svábok körében.

Az alábbi interjúrészlet ugyancsak az elhallgatásról szól, az interjúalany interpretációját is megismerhetjük.

P: Mondhatom, úgy nőttem fel, úgy lettem nagykorú, hogy én még a málenkij robotról nem is tudtam. És amikor már nagyobb lettem, akkor kezdtek el mesélni. Apukám kezdte a katonaelményeivel, akkor megtudtuk, hogy valamék nagynéni, rokon vagy szomszéd Oroszországban volt, de ez megint egy olyan, hogy Oroszországban volt. Nekem a keresztanyám volt Oroszországban. Hogy ő honnan tud olyan jól oroszul? Hát mert kinn volt Oroszországban. K: Így derült ki?

P: Igen. És akkor miért volt ott kinn? Na, és akkor mondták, hogy ez a háborúban történt. Mindig csak annyit mondtak, amennyit nagyon muszáj volt. Mindig megpróbálták a dolgot, hogy majd ha megnősz. Nézze, én már anya voltam, engem akkor tartottak elég érettnek, hogy egyáltalán elmondják.

K: S akkor ez hogy zajlott?

P: Nem anyuék, nekem egy bácsi mesélte, aki elmondta, hogy: Tudod te, É-m? És akkor mondom, hogy igen, tudok róla, és akkor..., elmesélek neked egy történetet, elmondott egyet. És akkor otthon kérdeztem, hogy tényleg ilyenek voltak? És akkor mondták, hogy igen, és akkor a férjemmel is leültünk, hogy te, hallod, teneked is a nagynénéd oda volt, és akkor mentünk hozzájuk, hogy...

K: Ő sem tudta?

P: De, tudta, hogy volt, de: Tessék már mesélni róla. S nahát, ez nagyon szörnyű volt, fiam, azt el kell felejtetni, nem kell arról beszélni. A velük egykorúak tudták, de minket mintha meg

akartak volna ettől kímélni. Meg akartak kímélni. Tényleg ez volt a szándék. És később, ahogy idősödtünk, akkor tartottak bennünket szerintem elég méltónak arra, hogy megosszák velünk. Úgy gondolták, hogy akkor már fel tudjuk dolgozni? Meg megértjük? Átérezzük?

De melyek voltak az emlékezés helyszínei és szituációi? Hol kerülhetett sor a generációs emlékezésre? Ez volt számomra az egyik legfontosabb megválaszolandó kérdés. Hiszen a válasz rá az elszenvedett traumák feldolgozásában működésbe lépő társadalmi struktúrákba is betekintést enged. Az interjúk alapján két olyan szituációt említettek, amelyben a deportálásokra való emlékezés félig nyilvános térben zajlott. Az egyik a hagyományos sváb társadalomban működő szokás, a *hostubálás* intézménye volt. A szomszédolás, a téli időszakhoz kötődő szokás, szocializációs és kommunikációs aktus, a szomszédok és rokonok meglátogatták egymást. A fiatalokat azonban, a már említett módszerekkel, kizárták ebből. A *hostubálás* szokása a kommunista időszak folyamán megszűnt.

A: – De akkor még nem úgy vót, mint most. Akkor még összejártak az emberek, mentünk, így mondtuk akkor svábul: *hostubálni*. Mentünk a szomszédba meg a rokonokhoz meg a testvérekhez meg összevissza, akkor mentünk. De máma mán mindenhol zárva van a kisajtó, ha valami baj vóna, be se tudnának menni, mert mindenhol zárva van a kisajtó. És akkor mentünk, és összejártunk, és akkor erről beszélgettünk, legtöbbet erről, hogy mi vót, hogy vót, legtöbbet.

K: – Mi az, amiről a legtöbbet beszéltek?

A: – Hát, vót az is, hogy a lágerrül beszéltünk, vót az is, hogy mikor kivittek bennünket, meg vót az is, hogy hol dolgoztunk, meg mikor milyen alkalom vót, vagy mikor mi érdekelte az embereket vagy a rokonokat.

K: – Tehát mindig kérdezték, hogy hogy volt?

A: – Mindig kérdezték, hogy aztán hogy vót, meg vót, mikor viccelődve, vót, mikor sírva.

K: – Viccelődve?

A: – Viccelődve, igen. Azt mondta az egyik, hogy na, aztán hogy vót, mikor az oroszok megfogtak benneteket? Mondom, minket nem fogtak meg az oroszok. Nem szabad vót az oroszoknak, ha olyan lett vóna, azt rögtön agyonlőtték vóna.

(Szántó [Scheibli] Anna [1927], Vállaj)

A másik emlékezés-/kommunikációs szituáció nagyjából az előbbi elsorvadásával egy időben jelent meg. A térszen belüli brigádok is emlékezetközösségekké váltak. Mint-hogy ezeknek a csoportoknak az összeállításában már kevésbé volt érvényesíthető a generációs és bizalmi közösségi szándék, ezért ez a helyszín már átvezet a kommunikatív emlékezet regiszterébe.

⁴⁰ Burke 2001.

⁴¹ Connerton 1991, 14.

Kommunikatív emlékezet

A rendszerváltást közvetlenül megelőző és azt követő években a deportáltak mesélni kezdtek. Az addig elhallgatott történetek előkerültek, és rövid időn belül, a kutatói tevékenység hatására is összeállt egy deportálásokról szóló narratívumkészlet. A kommunikatív emlékezet, a családon, közösségen belül meginduló mesélés a rejtőzködésből való kilépést jelenti, egy generáció fellélegzését. Az elfojtott emlékezet kiszabadulásával felszínre tört az identitástudat.

Az emlékezet a generációk közötti kommunikáció egyik formája, s mint ilyen a kulturális tudás átadásának a módozata is egyben.⁴² A kulturális tudás egy közösség által közösen birtokolt tudást jelent, amely egyenlőtlenül oszlik meg a csoport tagjai között.⁴³ A deportálásokról mindenki tudott, a fiatalabbak azonban legtöbbször mindössze annyit, hogy a településről sokan voltak a Szovjetunióban, azzal viszont, hogy ez pontosan mit jelentett, hosszú ideig csak nagyon kevesek voltak tisztában. Ez változott meg a rendszerváltást követően, előbb lassan, majd fokozatosan kiterjedélyesedve bekövetkezett a kulturális tudás átadása. Az interpretatív antropológia a kultúrát eseményként definiálja, a kulturális tudást pedig a gyakorlathoz köti, azaz kulturális jelentés annyiban létezik, amennyiben azt az emberek folyamatosan újraalkotják, újradefiniálják.⁴⁴ A deportálásra való emlékezés mindezek tükrében olyan kulturális gyakorlatként értelmezhető, mely az emlékezések alakzatainak módosulása szerint változó módon definiálja újra és újra a lokális sváb kulturális tudást.

Kollektív emlékezet

A kollektív emlékezet megteremtése a társadalom önlegitimációjának egyik formája, amellyel egyszerre kívánják bizonyítani létjogosultságukat a jelenben és a történelmi térben. A kollektív emlékezet megteremtése Vállajon és Mérken már az emlékműállítások előtt megindult, a deportálásról készült szakdolgozatok, cikkek, tanulmányok ennek az építőkockái.

A szatmári svábok deportálásra vonatkozó megemlékezési szertartásait Marinka Melinda „újszerű hagyománynak” nevezi.⁴⁵ A megemlékezéseket a társadalmi amnéziából kifejlődő új alakzatként értelmezi a szerző, és az emlékműállítások megkezdésének időszakára datálja megjelenésüket.

A Magyarországon található két szatmári sváb falu nyilvános megemlékezési gyakorlatát vizsgálva nem tekinthetünk el a romániai sváb falvakkal való összehasonlítástól. Mind a magyar, mind a román oldalon élők identitásában elidegeníthetetlen a közös származás és az

⁴² Jakab 2012, 15.

⁴³ Keesing 1979, 17.

⁴⁴ Niedermüller 1994, 111.

⁴⁵ Marinka 2013, 53.

azonosságát. Ezt a korábbi időszakokban és a napjainkban is fennálló szoros kapcsolatrendszer is megerősíti.⁴⁶ Vállaj és Mérc megemlékezési szertartásainak megindulását nagymértékben elősegítette a romániai sváb testvértelepülésekkel fenntartott szoros kapcsolat. Az első szatmári sváb deportáltemlékmű felállítására 1992-ben került sor a romániai Kisdengelegen,⁴⁷ míg Vállajon az első nyilvános ünnepségre és emlékműállításra csak 2006-ban. A megemlékezés szervezője, Vállaj polgármestere még 2006-ban is úgy érezte, hogy nagy bátorság kellett ahhoz, hogy a deportálásokról emlékeztetést kivigyék a nyilvános térbe.⁴⁸ Ezt a nagy időbeni eltérést leginkább a két magyarországi település háború utáni bezárkózásával – amelyet a kitelepítés fenyegetése itt tovább fokozott – tartom magyarázhatónak. A befelé fordulás következménye a romániai települések gyakorlatától eltérő etnikai stratégiák választása és alkalmazása lett. Ezek közül az egyik leginkább meghatározó az etnikai alapú, Németországot célzó mobilitásban megfigyelhető különbség. A romániai településeken ez meghatározó stratégiává vált az 1960-as évektől, a magyar oldalon viszont szinte teljesen hiányzott. A nehéz körülmények, a könnyebb boldogulás reménye erőteljes kivándorlási hullámot generált Németország irányába a Romániához tartozó szatmári sváb falvakban. Az általános ellátási zavarokkal, félelemmel, kilátástalanságérzettel terhelt romániai környezetből való menekülés lehetőségét vetette fel a romániai németek – „humanista” családgyesítésnek álcázott – tervszerű kitelepítése.⁴⁹ A kivándorlásnak két formája volt: egy legális, melynek során egész családok vándoroltak ki, és egy illegális, mely többnyire egyének szökését jelentette. A szökés minden esetben megterhelő volt a családok számára, hiszen egyet jelentett a családról hosszú időre való lemondással. A szökött személyek nem térhettek vissza egészen addig, amíg német állampolgárságot nem nyertek. A későbbiekben a Németországba kivándoroltaknak kulcsszerepük volt a deportálásokról való megemlékezések megindulásában, egyrésztől anyagilag támogatták az emlékművek felállítását, másrészt meghatározó szerepet játszottak a sváb-német identitásfolyamatok megindításában és fenntartásában. A romániai településeken lakó svábok a németországi rokonsági hálózaton keresztül a német identitás hordozóinak olyan társadalmi bázisával rendelkeztek, amely a

⁴⁶ Vállaj és Csanó párválasztási preferenciáinak történelmi vizsgálata (Szilágyi 2014) a szatmári svábok körében rendkívül sokáig fenntartott és erőteljes endogámia derített fényt. Az országhatár az új házassági kapcsolatokat kizárta, a rokonsági rendszerek mentén azonban a kapcsolat állandó maradt, a rendszerváltást követően pedig ez jelentette a kapcsolatok újjáéledésének egyik bázisát.

⁴⁷ Marinka 2013, 153.

⁴⁸ P: – És igazából 2006-ban volt az az átütés, amikor kellett egy kis spiritusz is hozzá, hogy kiálljon az ember, és mikrofon előtt elmondja a málenkij robotot. Mert addig még valóban nagyon tabu volt ez a téma.

K: – Még 2006-ig is?

P: – 2006-ig is. Azért mondom, hatba' volt egy kis mozgolódás, de még akkor is néztek körül, amikor a mikrofonnál álltam.

K: – De miért?

P: – Hát ugye nálunk ez a meghurcoltatás nagyon sok, jellemzően településfüggő, de általában azért a húsz-huszonöt százaléka soha nem tért vissza annak idején. Tehát piszkos mély nyomot hagyott. Szinte nincs olyan ház, nincs olyan család, akinek ne lett volna valaki. Tehát nagypapa, koma, sógor, barát, mindenkinek volt valamilyen érintettje.

⁴⁹ Pozsony 2009, 55.

szülőföldön kibontakozó identitásmozgalmakat beindíthatta, míg a vállajaiaknál, mérkieknél ez szinte teljesen hiányzott. A romániai sváb településeken a hetvenes és nyolcvanas évek fordulóján kitermelődött egy új, német identitástudat, aminek a legfontosabb hozadéka a fiatalabbak Németországot megcélzó mobilizálása volt. A magyarországi falvakban a német identitás nyilvános felvállalása sokkal később következett be, és irányai is eltérőek voltak a románaitól, minthogy mozgatórugói és következményei jellemzően nem gazdasági, hanem főként kulturális jellegűek voltak.

A kilencvenes években a politikai változások hatására a szatmári sváb falvakban német identitáson alapuló kulturális és társadalmi kezdeményezések történtek. A román oldalon megjelentek a sváb néptáncgyűttesek, népzenei együttesek, megszervezték az első deportálttalálkozókat. Később a magyar oldalon fekvő települések is bekapcsolódtak a német és még inkább sváb identitásteremtő mozgalomba. A Vállajon 2001-től minden évben megrendezett strudlifesztivál⁵⁰ a kulturális régióépítés⁵¹ legfontosabb eseményévé vált. Míg a strudlifesztivál a sváb eredetű közösségek megmutatkozásának az identitás felvállalásának és reprezentációjának a színtere, a deportálttalálkozók megemlékezési szertartások, a közösség összetartozásának belső igényét elégítik ki, ugyanakkor az etnicitás megjelenítésének is az eszközei. Előbbi az ünnepek, utóbbi a rítusok koreográfiája szerint szerveződik. Míg a fesztivál mindenkinek, addig a találkozók csak az érintetteknek – deportáltak, hozzátartozók és leszármazottak – és a (kötelező) meghívottaknak szól (sváb és német, román és magyar politikai és civil szervezetek képviselői).

A deportáltak találkozói

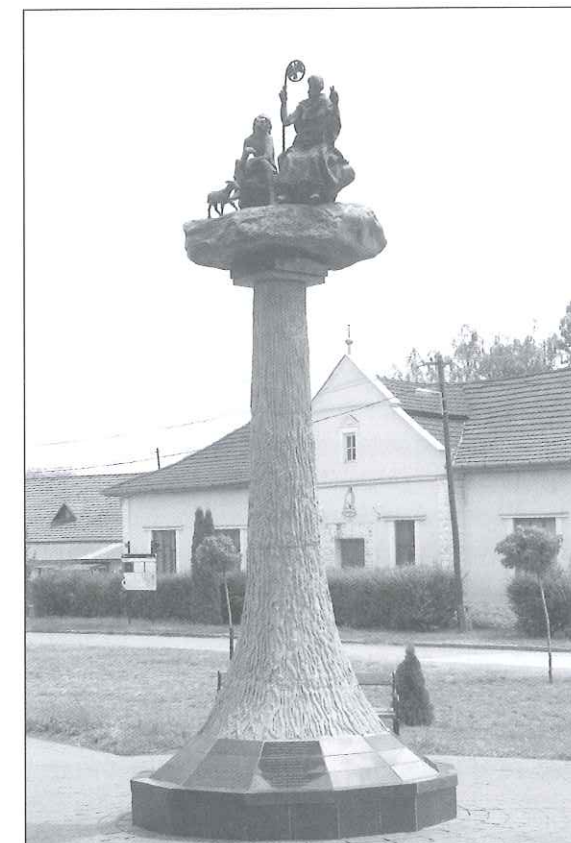
A romániai deportáltak találkozóira körforgásszerűen, minden évben más-más településen kerül sor. A magyarországi részen csak Vállajon szerveznek nyilvános megemlékezést. A romániai és a vállaji megemlékezések nagyon hasonló módon zajlanak, néhány dologban mégis eltérnek. A vállaji megemlékezésre október 20-án, a Szent Vendel-napi búcsú alkalmával kerül sor, nem pedig januárban, az elhurcolások havában.

Október 20-át pedig azért választottuk, mert ez volt az a dátum, amelyet a málenkij robotosok egy fogadott ünnepnek neveztek el. Egész pontosan ez ünnep volt már annak idején is, mert a vállaji templomban két templombúcsút szoktak tartani: az egyiket pünkösdkor, a Szentlélek, a másikat pedig október 20-án, Szent Vendel-napján, az állatok védőszentjének ünnepén. Akkor tartották a másodikat, és annak idején az utolsó hazaérkező málenkij robotosok azt mondták, hogy amikor már mindenki hazajön, akkor a legközelebbi nagy ünnepen fognak hálát adni azokért, akik hazajöttek, és imádkozni azokért, akik nem. Így maradt ez az október 20-a rajtunk. Amúgy jellemzően mindenhol az elhurcolás napjának környékén, tehát január

3-a és tizenvalahányadika között szokott lenni a határon túli településeken. Mi ezt úgy lecsaptuk, ezt az időpontot, és gyakorlatilag azóta ez egy búcsú is, tehát nagyon sok a résztvevő a határ túloldaláról, mint akár egy Máriapócsra zarándokol át [sic!]. Több busszal szoktak érkezni, rendesen processzióval meg mindennel.

(Vilmos István polgármester, Vállaj)

A megemlékezés a rendezvénynek otthont adó településen megtartott ünnepi misével kezdődik, melyet többnyire a Szatmári Római Katolikus Egyházmegye püspöke celebrál, majd a deportáltak emlékművénél⁵² kegyeleti eseménnyel folytatódik, ahol a deportálást megidéző beszédek hangzanak el: Romániában a politikai és vallási vezetők, valamint a közösség történetével foglalkozó belső és külső értelmiségiek előadásában német, román és magyar nyelven. Addig, míg a személyes, generációs és kommunikatív emlékezet által termelt narratívumok az egyéni és közösségi szenvedést, a kitartást, a helytállást, azaz a

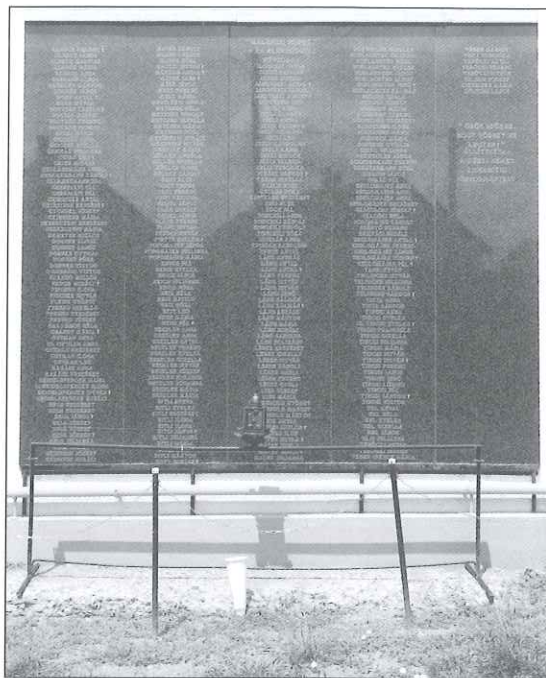
A deportáltak emlékműve Vállajon

⁵⁰ Az első strudlifesztivált Mérken tartották 2001-ben.

⁵¹ Fejős fogalomértelmezésében a régió politikai implikációkkal rendelkező társadalmi, kulturális kategória, mely nem az egyén személyes életterét jelenti, hanem egy tágabb területet jelöl, mely az intézményesülési folyamatok és a létrehozott intézmények révén tudatunk részévé válik. Fejős 2002, 75.

⁵² Schell Csilla a kihurcolási és kitelepítési emlékművekről állapította meg, hogy azok funkcionálisan átveszik a hiányzó betelepítési emlékművek szerepét is, és őrzik az egykori német lakosság lenyomatát a közösségi történelemben (Schell 2008).

A deportáltak emléktáblája Mórban

mikrotársadalmi vonatkozásokat domborítják ki, addig a kollektív emlékezet narratívumaiban az események nagy történelmi kontextusban való elhelyezése a domináns.

A vállaji megemlékezéseken, a szervezők szándéka szerint, nem jelennek meg politikai szereplők. A megemlékezés kizárólagos nyelve a magyar, minthogy a német nyelv ismerete a lokális közösségben elhanyagolható.

Az emlékművek szinte kivétel nélkül a települések szakrális tereiben, a temetőben vagy a templom közelében állnak.

A koszorúzást követően a szervező polgármesteri hivatalok vendégül látják a szertartás résztvevőit. Erre legtöbbször a helyi kultúrotthonban kerül sor. Az evés-ivás közben további köszöntő és emlékező beszédek hangzanak el, majd a helyi és meghívott sváb zenei együttesek és tánccsoportok lépnek fel.

A vállaji és a romániai megemlékezések közötti legnagyobb különbség a találkozó vallással való viszonyában van. Vállajon egy létező ünnepre, a Szent Vendel-napi búcsúra építették fel a megemlékezést, a hangsúly is a vallási jellegű van. Ezzel szemben a romániai oldalon a megemlékezés öltött vallási jelleget az egyház intenzív részvétele miatt. Persze nem valami külső tényezőként jelenik meg az egyház ezen az eseményen. A római katolikus vallás a szatmári sváboknál a legfontosabb identitásalakzat.⁵³ Az asszimilációs folyamatban a református magyarsággal szembeni másságtudat alkotóeleme.

⁵³ Marinka 2007.

A kitelepítés

Vállajon és Mérken a deportálás narratívájának fontos epizódja a kitelepítés. A magyarországi németek kitelepítése, melyre 1946 és 1948 között került sor, a vállaji és mérki svábok identitására mért újabb csapás volt, annak ellenére, hogy a két falut a kitelepítés csupán fenyegetésként érte el. Mérken és Vállajon is készült ugyan kitelepítési lista, melyen összesen hatszázhatvanhét személy szerepelt, de csak tizennégyet távolítottak el, további harmincegy személy pedig önként távozott.⁵⁴ Tehát Vállaj és Mérék sváb lakosságának kitelepítésére végül nem került sor. Ebből az időszakból származik a vállaji és mérki svábok vonatkozó „szalonnamagyarok” elnevezése is. A nevek magyarosításával a kitelepítést akarták megelőzni. A kitelepítés a gazdálkodásorientált közösség számára a létbizonytalansággal, az értékek totális elvesztésével fenyegetett. A vesztes háború, a deportálások formájában már megtörtént, illetve a kitelepítés formájában készülöben lévő újabb retorziós események az etnikai kötöttségektől, sőt sok esetben annak még a látszatától való menekülési stratégiát is eredményezett. A németiséghez tartozás egyszerre olyan negatív stigmává változott, amelytől mindenképpen igyekeztek megszabadulni. A névről való lemondás mellett a német nyelvű könyveik elégetésére is sor került. Nemcsak azok tettek így, akik korábban kedvezményezettjei vagy haszonélvezői voltak a nemzeti alapú megkülönböztetésnek, hanem azok is, akik nyelvükben és identitáspreferenciáikban nem, csupán nevükben hordozták a német származás emlékét. „A megelőző évtizedek névmagyarosítási kampányai nyomán a közvélemény felfogásában a név etnikai karaktere és a névviselő nemzeti hovatartozása között kialakult szoros kapcsolat miatt tarthatta a német háttérűek nem kis hányada a nyilvános önbemutató „nemzetisítését” a stigmatizált helyzetből való menekülés egyik lehetséges útjának.”⁵⁵

A névváltoztatásra vonatkozó hatósági szabályozás következtében azonban nem akárki választhatott új, magyar nevet, csak azok a személyek, akik nem voltak Volksbund-tagok, és semmilyen párttevékenységet sem folytattak. A szabályozások később változtak, egyre szigorúbbak lettek, egyre több előéleti igazolást kértek a névváltoztatást kérelmezőktől, valamint egyre több politikai szervezet és intézmény formált jogot arra, hogy az érintettek előéletét véleményezze.⁵⁶

A deportálás és a kitelepítés következményei

A „szocialista” korszakban megszűntek a román kormány németesítési törekvései, de a német nemzeti mozgalom is erejét veszítette. A második világháborút követő, német származáshoz⁵⁷ köthető meghurcoltatások nagyon erős negatív élményekkel töltötték fel a német

⁵⁴ Czibulka–Heinz–Lakatos 2004, 324.

⁵⁵ Kozma 2002, 45.

⁵⁶ Egy 1945. június 13-án kibocsátott belügyminisztériumi rendelet a magyar hatóságoknak a névváltoztatásokra vonatkozó határozatait tartalmazza. Közli: Kozma 2002, 52.

⁵⁷ Szándékosan nem használom az identitás fogalmát a származás helyett, mert a deportálás, illetve a kitelepítés fenyegetése nemcsak azokat a svábokat érintette, akik a Gauamt vagy a Volksbund tagjai

identitástudatot, aminek következtében – a különböző nemzeti mozgalmak és állami érdekek megszűntével – a szatmári svábok, immár saját sorsuk irányítóiként, a magyarsághoz való közeledést választották. Az iskolai oktatás nyelve is a magyar lett mind Magyarországon, mind Romániában. De míg Romániában ez a folyamat jellemzően a közösségek döntése volt, addig Magyarországon a hatalom által szigorúan kontrolláltan és erőszakoltan zajlott. Vállajon botrány kerekedett, amikor egy helyi nyugdíjas tanárnő a hatvanas évek első harmadában németórákat tartott néhány vállaji lánynak. Az ügyről csak a visszaemlékezések szolgálnak információval. A nyelvórák ingyenesek voltak, a visszaemlékező szerint a diákok kezdeményezték. Az órákra az iskolai programon kívül, a tanárnő otthonában került sor. Arról nincsenek adatok, hogy a szülők tudtával zajlottak-e. Néhány alkalom után a dolog kitudódott, azonnali hatállyal megszüntették, a csoportba tartozó diákok szüleit megrótták. Sz. J. szerint – a nővére is tagja volt a csoportnak – csak azért nem lett nagyobb bajuk belőle, mert az iskolaigazgató lánya is részt vett az órákon, így az ügyet elsimították. Ez az esemény, illetőleg az említése jól érzékelteti a német identitástudat nyilvánossá váló legkisebb hajtásaival szembeni hatalmi stratégiát. A hangsúly a nyilvánosságon van, hiszen a származás elidegeníthetetlen módon jelen volt a településen, viszont minden publikus megjelenítését megtiltották. Nem szerveződhetek hagyományörző csoportok sem.

A szovjet hatalommal való találkozás az első, személyes tragédiákkal terhelt deportálás- és kitelepítésélmény közvetlen következményein túlmenően, agresszívan és a lokális szempontokat figyelmen kívül hagyva módosította a vállaji és mérki sváb közösség fejlődéstörténetét. A megfélemlített és bezárkózó közösségekben a kommunista hatalom szinte társadalmi ellenállás nélkül építette ki új gazdasági és társadalmi rendszerét.

A svábok kormányzati szintű rehabilitációjára és a deportálás narratívájának legalizálására 2007-ben került sor, amikor Szili Katalin, akkori házelnök, az elhurcolások hatvanadik évfordulója alkalmából szervezett konferencián, az Országházban bocsánatot kért. 2013. december 17-én pedig az országgyűlés január 19-ét a magyarországi németek elhurcolásának és elűzetésének emléknapjává nyilvánította.⁵⁸

Összegzés

A kutatás során szerettem volna megismerni azokat a kommunikációs szituációkat, amelyekben a deportálással kapcsolatos narratívumok megfogalmazódtak, továbbadtak. Szerettem volna megismerni azokat a nyilvános és nem nyilvános csatornákat, amelyeken a deportálásra emlékezés megvalósul(t), különös tekintettel a megemlékezésnek mint történeti jelenségnek a változásaira. E szándékaimat részben meg tudtam valósítani. Sikerült elkülönítenem azokat a regisztereket, amelyekben a deportálásra való emlékezésre sor ke-

voltak, esetleg más formában nyilvánították ki németiségüket, hanem azokat is, akik magyar érzelműek voltak, nem álltak kapcsolatban az említett szervezetekkel, és nem SS-alakulatokban, hanem a honvédségben szolgáltak.

⁵⁸ Ezen a napon indult Németországba a német lakosokat szállító első szerelvény.

rült. Fontosnak tartom a kutatás folytatását, hiszen az érintettek nagy száma miatt újabb és újabb emlékezési színterekre derülhet fény. Ahány család, annyi lehetséges emlékezési gyakorlat, mert bár a jelenlegi információk alapján az állapítható meg, hogy a deportáltak elzárták a kommunikációs csatornákat, és a kommunizmus időszakában zárva is tartották azokat, de lehetnek kivételek, ebben az esetben pedig a kommunikatív emlékezet vizsgálata ki kellene terjeszteni a harmadik generációra is.

A deportálásokra a szatmári svábok egyrészt a nem emlékezéssel, másrészt az identitás bizonyos alakzatainak – nyelv és etnicitás – a feladásával reagáltak. A kényszerhelyzet szülte önkéntes asszimiláció egy korábban már megindult folyamatot gyorsított fel hihetetlen módon, annyira, hogy az még a generációváltás előtt végbement. Az elhurcoltak hallgatásának a következménye az lett, hogy a deportálások emlékezete a természetesnél jóval korábban átkerült a kommunikatív emlékezetből a kollektív emlékezet területére. Pontosabban a két gyakorlat mintegy húsz évig párhuzamosan működött. Sőt a kollektív megemlékezések hatására termelődött ki – a kommunikatív emlékezetten keresztül – a deportálás narratívumkészletének a legnagyobb hányada. A romániai oldalon, a korábban ismertett okok miatt, az emlékezés szervezésének igénye sokkal hamarabb felmerült, mint Vállajon vagy Mérken. Az itteni nyilvános megemlékezések a szomszédos romániai minták hatására és mintájára szerveződtek, és a résztvevők jelentős része is onnan érkezik.

Felhasznált irodalom

- Assmann, Jan 1999: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest, Atlantisz.
- Baier, Hannelore (szerk.) 1994: *Deportarea etnicilor germani din România în Uniunea Sovietică. 1945. Culegere de documente de arhivă*. Sibiu, Forumul Democrat al Germanilor din România.
- Barabás László 1989: A szatmári svábok „felfedezése” a német népcsoportpolitika számára az első világháború után. In *Emlékkönyv Hársfalvi Péter születésének hatvanadik évfordulójára*. Nyíregyháza, Bessenyei György Tanárképző Főiskola. 292–303.
- Baumgartner Bernadette 2012: *Kisebbség a kisebbségben. A Szatmár megyei németek a két világháború között (1918–1940)*. Kolozsvár, Kriterion.
- Bindorffer Györgyi 2001a: A magyarországi németek hazaképe. Magyar és német együttélés a közös házában. Betelepedés, asszimiláció, nemzeti identitás. *Barátság*, 2001 (8) 2. 3151–3153.
- Bindorffer Györgyi 2001b: *Etnikai és nemzeti azonosságtudat Dunabogdányban*. Budapest, Új Mandátum-MTA Kisebbségkutató Intézet.
- Biró A. Zoltán 1998: *Stratégiák vagy kényszerpályák? Tanulmányok a romániai magyar társadalomról*. Csíkszereda, Pro-Print.
- Bura László 2001: *Csanálos. Falumonográfia*. Csíkszereda, Státus Kiadó.
- Burke, Peter 2001: A történelem, mint társadalmi emlékezet. *Regio*, 2001 (12) 1. 3–21.
- Connerton, Paul 1991: *How Societies Remember*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Czibulka Zoltán–Heinz Ervin–Lakatos Miklós (összeáll.) 2004: *A magyarországi németek kitelepítése és az 1941. évi népszámlálás*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.
- Czövek István (szerk.) 2001: *Vállaj. A honfoglalástól 2000-ig*. Vállaj, Vállaj Község Képviselő-testülete.
- Gyurgyák János 2001: *A zsidókérdés Magyarországon*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Hauler, Ernst 1998: *Istoria nemților din regiunea Sătmăruului*. Satu Mare, Lamura.

- Jakab Albert Zsolt 2012: *Emlékállítás és emlékezési gyakorlat. A kulturális emlékezet reprezentációi Kolozsváron*. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság–Nemzeti Kisebbségkutató Intézet.
- Kardos Dezső 1999: *Vállaj község története*. Vállaj, Vállaj Önkormányzata.
- Keesing, Roger M. 1979: Linguistic Knowledge and Cultural Knowledge: Some Doubts and Speculations. *American Anthropologist*, 1979 (81) 1. 14–36.
- Keszeg Vilmos 2002: *Homo narrans. Emberek, történetek és kontextusok*. Kolozsvár, Komp-Press.
- Keszeg Vilmos 2007: Élettörténetek populáris regiszterekben. In Jakab Albert Zsolt–Keszeg Anna–Keszeg Vilmos (szerk.): *Ember, életpályák történetek*. Kolozsvár, BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék–Kriza János Néprajzi Társaság. 151–197.
- Keszeg Vilmos 2011: *A történetmondás antropológiája. Egyetemi jegyzet*. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság.
- Kozma István 2002: Névmagyarosítási mozgalom és kisebbségpolitika a koalíciós korszakban (1945–1948). In Kovács Nóra–Szarka László (szerk.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 41–73.
- Lampland, Martha 1994: Family Portraits: Gendered Images of the Nation in Nineteenth-Century Hungary. *Gender and Nation East European Politics and Societies*, szerk. Böröcz J.–K. Verdery, 1994 (8) 2. 287–316.
- Mariás József 2011: *Scheffler János emlékek Debrecen–Nyíregyházi Római Katolikus Egyházmegyében*. <http://www.szatmariegyhazmegye.ro/url/Scheffler-Janos--emlekek> 2012. június 6.
- Marinka, Melinda 2007: A szentháromság tiszteletének kialakulása a szatmári sváboknál a táj szakralizációjának következtében. In Újváry Zoltán (szerk.): *Az Alföld vonzásában. Tanulmányok a 60 esztendő Novák László tiszteletére*. Nagykovács–Debrecen, Debreceni Egyetem. 447–461.
- Marinka, Melinda 2013: 21. századi sváb ünnepek identitásörző jellege Szatmárban. Ünnepek, ünnepkörok történelmi és néprajzi vonatkozásai. *Studia Folkloristica et Ethnographica*, 2013. 144–159.
- Merli Rudolf 1999: *Mezőpetri története*. Mezőpetri–Bübesheim, magánkiadás.
- Merli Rudolf 2001: *Mezőfény története*. H. n., magánkiadás.
- Németi János (szerk.) 2009: *Kálmánd története*. Zilah, Kálmánd Község Önkormányzata.
- Niedermüller Péter 1994: Paradigmák és esélyek avagy a kulturális antropológia lehetőségei Kelet-Európában. *Replika*, 1994/13–14. 89–129.
- Nora, Pierre 1999: Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Aetas*, 1999 (10) 3. 142–157.
- Pozsony Ferenc 2009: *Erdély népei. Szászok, örmények, székely szombatosok, cigányok*. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság.
- Reszler Gábor 2001: Vállaj története 1920–1944. In Czövek István (szerk.): *Vállaj. A honfoglalástól 2000-ig*. Vállaj, Vállaj Község Képviselő-testülete.
- Sárándi Tamás 2012: A visszánemetesítés tétje: anyanyelvi oktatás kérdése a szatmári sváboknál az 1930-as években. In Paula Virag (szerk.): *300 de ani de la colonizarea şvabilor dinăreni în comitatul Satu Mare*. Satu Mare, Editura Muzeului Sătmărean. 30–51.
- Schell Csilla 2008: Teret nyert emlékezetek. „Kitelepítési emlékművek” magyarországi német közösségekben. *Szabadpart*, 2008/36.
- Schwegler István é. n.: *A vészorkorok krónikája*. Kézirat.
- Szilágyi Levente 2014: Párvalasztási preferenciák a magyar–román határ által elválasztott két sváb településen, Csanáloson és Vállajon az 1825-től 1944-ig terjedő időszakban. In Ispán Ágota Lídia–Magyar Zoltán (szerk.): *Ethno-lore XXXI. A Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetének Évkönyve*. Budapest, MTA BTK Néprajztudományi Intézet. 123–144.
- Tempfli Imre 1996: *Adalékok egy honfoglaláskori település történetéhez*. Szatmárnémeti, Szentgyörgyi Albert Társaság. (Otthonom Szatmár Megye, 5).
- Varga Éva Mária 2008: *Magyar hadifoglyok és internáltak a Szovjetunióban az oroszországi levéltári források tükrében (1941–1956)*. <http://doktori.btk.elte.hu/hist/vargaeva/disszertvargaeva.pdf> 2015. augusztus 19.
- Vonház István 1931: *A Szatmár megyei sváb kitelepítés*. Pécs.